

International Conference on "the Third Millennium and Humanities"

May 11, 2016

کنفرانس بین المللی هزاره سوم و علوم انسانی

جبران ضرر با توجه به قانون و فقه

علی نیازی نخعی

مدرس دانشگاه علم و فرهنگ و جهاد دانشگاهی کاشمر

alinyazinakhaei@yahoo.com

ضرر وارده همیشه قابل جبران نیست بلکه باید شرایطی حاصل گردد که ضرر قابل جبران باشد علی‌رغم تمایل بارز حقوقدانان ایرانی به پذیرش وجود اصل لزوم جبران کلیه خسارات، در حقوق نوشته ایران قانونی دال بر این امر وجود ندارد آنچه هست تصریح به قابلیت جبران خسارات معین است که در قانون مدنی و قانون مجازات اسلامی به صورت محدودتر و در قانون مسئولیت مدنی قلمروی بسیار وسیع تر دارد.

کلمات کلیدی: مسئولیت مدنی، ضرر و خسارت، مسئولیت قراردادی، مسئولیت غیر قراردادی

مقدمه

الزام قانونی جبران ضرر ناروا، در حقوق، تحت عنوان مسئولیت مدنی شناخته شده است که به موجب آن شخصی که ضرر ناروا در اثر فعل یا ترک فعل او به وجود آمده یا منتسب به او باشد، ملزم به جبران خسارت وارده شناخته می‌شود. چه این ضرر در نتیجه نقض قرارداد یا عهد به وجود آید یا در اثر نقض تکلیف عمومی احتیاط و عدم اضرار به غیر، ضرر وارده همیشه قابل جبران نیست بلکه باید شرایطی حاصل گردد که ضرر قابل جبران باشد. ریشه و سابقه تاریخی مسئولیت مدنی را مانند سایر رشته‌های حقوق بایستی در حقوق رم جستجو کرد زیرا تاریخ حقوق رومیان از قرن هشتم قبل از میلاد مسیح آغاز شده و در قرن ششم بعد از میلاد در زمان ژوستینین امپراتور رم پایان می‌پذیرد. بنابراین حقوق مزبور مدت ۱۳ قرن از مراحل بسیار بدوی شروع شده و به تدریج در نتیجه پیشرفت افکار و پدید آمدن تأسیسات جدید اقتصادی و اجتماعی تطور یافته و در قرن ششم بعد از میلاد به درجه اعلی ترقی خود می‌رسد. در دوره‌های اولیه افراد انسانی هرگونه صدمه و آزاری که می‌دیدند در صدد برمی‌آمدند که شخصاً رد مقام انتقام‌جویی برآمده و از وارد کننده خسارت انتقام کشیده و زیان وارده به خود را جبران نمایند. (خورشید، ۱۳۶۷: ۶۸).

معنی ضرر

کلمه ضرر در لغت به فتح ضاد و راء به معنای زیان و جمع آن اضرار است (انصاری، ۱۳۸۶: ۱۲۶۴). با دقت در مفاد پاره‌ای از نصوص قانونی از جمله مواد ۵۱۹ و ۵۲۰ قانون آیین دادرسی مدنی و اصل ۱۷۱ و ۴۰ قانون اساسی معانی مورد اشاره به روشنی استنباط می‌گردد. شایان ذکر است در حقوق بیمه خسارت و ضرر معنا و مفهوم ویژه‌ای دارد که با آنچه که گفته شد تفاوت دارد در حقوق بیمه منظور از خسارت در بسیاری از مواقع حادثه زیان‌بار است نه نفس زیان یا غرامت. خسارت از نگاه ژولیوس فن گیر که حقوقدان آلمانی عبارت است از «واقعه یا پیشامدی که موجب تعهد اساسی بیمه‌گر شود» (محمود صالحی، ۱۳۷۲: ۶۱). در باب مسئولیت مدنی و بررسی و تحقیق در میزان به کارگیری این معنی از مفهوم، لازم به ذکر است که در مسئولیت قراردادی که عبارت است از پرداخت خسارات ناشی از نقض قرارداد، قطعاً چنین معنایی مدنظر نیست و مقصود از «مسئولیت» در مسئولیت قراردادی، چیزی جز معنای اول مسئولیت نمی‌باشد که مفید مدیونیت متخلف قراردادی در برابر متعهدله نسبت به خسارات و الزام و تکلیف شرعی و قانونی وی به پرداخت خسارات است؛ اما در مسئولیت قهری، چنانکه اشاره شد، شیوه‌های مختلفی در جبران ضرر وجود دارد، که در هر شیوه، رابطه‌ای خاص بین زیان دیده و زیان زنده ایجاد می‌شود که حقوقدانان اگرچه به طرق مختلف خود اشاره کرده‌اند ولی بررسی تفصیلی در ماهیت رابطه ایجاد شده نموده‌اند و به طور کلی به رابطه دینی میان زیان دیده و عامل ورود زیان قائل شده‌اند که قابل نقد است (کاتوزیان، ۱۳۸۷: ۵۲۵).

International Conference on "the Third Millennium and Humanities"

May 11, 2016

کنفرانس بین المللی هزاره سوم و علوم انسانی

انواع ضرر

ضرر به چند نوع تقسیم می‌شود و جبران آن دارای شرایط بخصوصی است که در این مبحث به بیان انواع ضرر و شرایط جبران آن پرداخته می‌شود که به شرح ذیل است:

ضرر مادی

در امور کیفری، ضرر و زیان مادی یا مالی، خسارتی است که بر اثر ارتکاب جرم به اموال و دارایی مجنی‌علیه وارد می‌شود و به صورت کاهش دارایی مثبت (از بین رفتن اعیان و اموال یا کاهش ارزش آن‌ها) یا افزایش دارایی منفی (اشتغال ذمه) متجلی می‌گردد. در زندگی اجتماعی سود و زیان به هم آمیخته است. هر کس نفعی می‌برد به گونه‌ای باعث ضرر دیگران می‌گردد، ولی همه این ضررها ایجاد مسئولیت نمی‌کند بسیاری از ضررها لازمه زندگی اجتماعی است و عرف به دیده اغماض می‌نگرد تمامی نظام‌های حقوقی جبران ضرر مادی را قبول دارند و هر کس ضرر نامشروع و نامتعارف به دیگری وارد آورد باید جبران کند. اگر شخصی منزل دیگری را خراب کند باید از عهده تجدید آن برآید مثل روز اول بنا کند و در غیر این صورت از عهده قیمت برآید در این موارد که ضرر ناشی از تلف یا نقص اموال مادی موجود است جبران آن با دشواری خاصی روبرو نیست. گاهی ممکن است بدون آنکه مال تلف شود و یا ناقص و معیوب گردد در اثر عمل کسی ارزش آن کاسته گردد و یا ارزش خود را کاملاً از دست بدهد و نوعاً این امر نسبت به اموال غیرمنقول پیش می‌آید که ارزش آن بستگی به موقعیت و وضعیت آن دارد مانند آنکه کسی در جوار منزل مسکونی دیگری گاوداری یا مرغداری صنعتی ایجاد کند و به این ترتیب موجب تنزل ارزش ملک شود (امامی، ۱۳۸۴: ۵۷۵-۵۷۶).

ضرر معنوی

در حقوق خارجی اغلب آن را در مقابل خسارت مادی قرار می‌دهند و آن را عبارت از ضرری می‌دانند که به دارایی معنوی شخصی وارد می‌شود و متشکل از دو قسمت اجتماعی و عاطفی است. پس در تعریف آن می‌توان چنین گفت که خسارت معنوی، ضرر و زیان وارد شده به شهرت، حیثیت و آبرو، آزادی، معتقدات مذهبی، حیات، زیبایی، احساسات و عواطف و علائق خانوادگی است. در مورد جبران آن دادگاه می‌تواند علاوه بر صدور حکم به خسارت مالی، حکم به رفع زیان از طریق دیگر مثل الزام به عذرخواهی و درج حکم در جراید و امثال آن بنماید. بی‌گمان ضرر معنوی را می‌توان به وسیله مناسب مانند الزام به معذرت‌خواهی و درج آن در جراید کشور جبران کرد، ولی مشکلی که وجود دارد این است که ضررهای معنوی را نمی‌توان با پول جبران کرد و آنچه از دست رفته است با پول جبران نمی‌شود. برخی از حقوقدانان ضرر معنوی را چنین تعریف می‌کنند: «ضرر معنوی عبارت است از کسر حیثیت یا اعتبار اشخاص یا صدمات روحی» به تعبیر دیگر ضرر معنوی زبانی است که به حیثیت و آبرو یا عواطف و احساسات شخص وارد شده باشد. تجاوز به حقوق غیرمالی انسان، حتی لطمه زدن به احساسات دوستی، خانوادگی و مذهبی و نیز درد و رنجی که در اثر حادثه‌ای عارض شخص می‌شود، امروزه می‌تواند مجوز مطالبه خسارت معنوی باشد (صفایی، ۱۳۵۵: ۲۴۰) قانون مدنی از خسارت معنوی سخن نگفته و به‌طور کلی مواد قانون مدنی مانند فروعی که فقهای اسلامی در زمینه اتلاف و تسبیح مطرح کرده‌اند ناظر به زبانی مالی است ولی بعد از قانون مدنی، خسارت معنوی در قوانین به صراحت پذیرفته شده و این نشانه تکامل حقوق ایران است.

منافع ممکن الحصول

این گونه منافع در هنگام وقوع فعل زیان‌بار وجود ندارد و تحقق آن، موقوف به آینده است و به دو صورت محقق و محتمل، قابل تصور است. منفعت محقق آن است که هرگاه فعل زیان‌بار به وقوع نمی‌پیوست آن منفعت یقیناً عاید شخص می‌گردد و منظور قانون‌گذار در بند ۲ ماده ۹ قانون یادشده، همین منفعت محقق و مسلم می‌باشد. در منافع محتمل بین فعل زیان‌بار و عدم تحصیل منافع مورد ادعا، رابطه علیت وجود ندارد.

International Conference on "the Third Millennium and Humanities"

May 11, 2016

کنفرانس بین المللی هزاره سوم و علوم انسانی

مصونیت جسمانی شهروندان از هرگونه تعرض، در اصل ۲۲ قانون اساسی تضمین گردیده است و طبیعی است که عامل خسارت جسمانی، مکلف به جبران آن شود. این خسارات ممکن است منجر به جرح، نقص یا قطع عضو، بیماری و از کارافتادگی دائم یا موقت و یا مرگ مجنی علیه شود و بدین

ترتیب، خسارات وارده می تواند جنبه مادی، معنوی و یا عدم النفع داشته باشد و در مورد خسارت مادی این بحث مطرح است که اگر خسارت وارده به جسم و جان بیش از مقدار دیه بود آیا قابل مطابحه است یا خیر؟ به نظر می رسد موازین کلی اسلامی مثل اصل لاضرر اجازه نمی دهد بخشی از خسارات مجنی علیه، بدون جبران بماند.

شرایط جبران ضرر و مبنای آن

هر ضرری موجب مسولیت مدنی و قابل جبران نیست؛ بلکه ضرر قابل جبران باید شرایطی داشته باشد، یعنی ضرر ایجاد شده باید مسلم باشد، مستقیم باشد، شخصی باشد، ناشی از لطمه باشد که به حق شخص یا نفع مشروع او وارد شده است، از قبل جبران نشده باشد و قابل پیش بینی باشد. بنابر این در این مبحث شرایط جبران و مبنای آن بررسی و تبیین گردیده است.

گفتار اول: شرایط ضرر

مسولیت مدنی که به عنوان معنی اعم شامل مسولیت قراردادی هم می شود موضوع اصلی آن تعیین زیان ناروا است، از این باب که بعضی زیانها مثل مخارج کاندیداتوری بدون نتیجه، با این که زیان است ولی ناروا نیست و جبران آن لزومی ندارد. برای این که زیان ناروا جبران شود، محتاج حصول قیودی است که عبارتند از: ۱- ضرر مسلم باشد. ۲- ضرر مستقیم باشد. ۳- ضرر باقی باشد. ۴- ضرر قابل پیش بینی باشد.

مبنای فقهی ضرر

به نظر می رسد که مناسب ترین قاعده ای که می تواند مبنای قاعده ای مقابله با خسارت در فقه اسلامی قرار گیرد، قاعده ای معروف فقهی «لا ضرر و لاضرار فی الاسلام» است که مبنای آن حدیثی از پیامبر (ص) می باشد.

قاعده لاضرر

این قاعده در فقه و حقوق اسلامی دارای قلمرو وسیع در احکام و مقررات عبادی، سیاسی، اجتماعی و معاملاتی است و یکی از منابع مهم لزوم جبران ضرر به عنوان یکی از ارکان مسولیت مدنی می باشد. لزوم مسولیت در قبال جبران ضرر وارده به غیر از قدیمی ترین مفاهیمی است که از ابتدای زندگی اجتماعی وجود داشته است.

قاعده اتلاف

این قاعده بدین معناست که هر کس مال دیگری را تلف نماید ضامن جبران آن است (نجفی، ۱۳۸۵: ۶۰) که از حدیث مشهور «من اتلف مال الغير فیهوله ضامن» گرفته شده است؛ بنابراین قاعده، در ایجاد ضمان، عمد و غیر عمد تأثیری نداشته و آنچه که شرط ضروری برای ایجاد مسولیت است، این است که زیان باید به فعل و فاعل منتسب باشد (عاملی، ۱۴۱۳: ۲۴).

قاعده تسبیب

هرگاه عمل شخصی مع الواسطه، باعث تلف شدن مال غیر گردد، عامل، ضامن است و این قاعده را تسبیب می گویند. در تسبیب، شخص، زمینه ای را فراهم می کند که احتمال وقوع حادثه و تلف می رود و اگر عمل عامل نباشد، تلف واقع نمی شود. منظور از فعل، فقط فعل مثبت نیست؛ بلکه منظور اعم است از فعل مثبت و منفی (محقق داماد، ۱۳۸۱: ۱۲۰) البته باید به این نکته اساسی توجه داشت که هیچ ترک فعلی، به خودی خود نمی تواند موجب مسولیت مدنی گردد؛ مگر آن که به وسیله قانون یا قرارداد یا عرف، انجام آن الزامی باشد (امامی، ۱۳۷۵: ۳۹۴) که در صورت عدم انجام این تکلیف، شخص مسئول و ضامن است.

International Conference on "the Third Millennium and Humanities"

May 11, 2016

کنفرانس بین المللی هزاره سوم و علوم انسانی

مستند این قاعده حدیثی از پیامبر اکرم است که می فرماید «لا یحل مال امری الا عن طیب نفسه» و «حرمة مال المؤمن کحرمة دمه» در این حدیث خوردن مال دیگری جز به رضایت او، حرام دانسته شده و حرمت مال مؤمن مانند حرمت خون او دانسته شده است (کلینی، ۱۳۷۵: ۱۶۰).

قاعده ضمان ید

به موجب این قاعده هر کس بر مال دیگری تسلط پیدا کرد و آن مال تلف یا ناقص شود، آن شخص ضامن خواهد بود؛ بنابراین تصرف مال دیگری موجب ضمان متصرف در مقابل مالک می باشد. حدیث نبوی «علی الید ما اخذت حتی تؤدی» به این مطلب اشاره دارد. مستند این قاعده بناء عقلا و سیره اسلامی و سنت بیان شده است (محقق داماد، ۱۳۷۳: ۷۵).

مبانی حقوقی ضرر

مبانی حقوقی ضرر به پنج عامل ذیل تقسیم گردیده است:

۱- نظریه تقصیر

بر اساس این نظریه، مسئولیت دولت و سایر اشخاص صرفاً در صورتی قابل طرح می باشد که آنان در انجام عمل خسارت بار و زیان آور، مرتکب تقصیری گردیده باشند. ملاک در این مسئولیت سنجش اخلاقی رفتار مباشر خسارت است که اگر این رفتار اخلاقاً ناشی از تقصیر مرتکب باشد، وی ملزم به ترمیم خسارت بوده و اگر از نظر اخلاقی رفتار وی عاری از سرزنش باشد، ضمانی به عهده او نیست (حسینی نژاد، ۱۳۷۰: ۳۰). بر طبق نظریه تقصیر تنها دلیلی که می تواند مسئولیت کسی را نسبت به جبران خسارتی توجیه کند وجود رابطه علیت بین تقصیر او و ضرر وارده است (کاتوزیان، ۱۳۸۶: ۲۲۲).

۲- نظریه خطر

در این فرضیه گفته می شود که هر کسی که به فعالیتی پردازد، محیط خطرناکی را برای دیگران به وجود می آورد و چنین کسی که از این محیط منتفع می شود، باید زیان های ناشی از آن را نیز جبران کند به عبارت دیگر در این نظریه گفته می شود که برای مسئول دانستن شخص حتماً نیازی نیست که شخص در انجام عمل خسارت بار مرتکب تقصیری شده باشد، بلکه همین که از عمل خطر آفرین او، خسارتی بیار آید، شخص خواه در انجام آن عمل مرتکب تقصیری شده یا نشده باشد، مسئول بوده و باید خسارت وارده را جبران نماید. فرضیه خطر در انتهای قرن ۱۹ شکل گرفت و عامل اصلی اقبال و توجه به نظریه مذکور، توسعه صنعت و خسارات وارده ناشی از آن بوده است.

۳- نظریه مختلط

نظریه مختلط یعنی اینکه مسئولیت شخص ممکن است به علت تقصیر وی باشد یا بدون تقصیر وی و بر اساس میزان خطری که به وجود آورده است. طرفداران نظریه تقصیر و خطر بر این اعتقاد هستند که هیچ کدام از این دو نظریه به تنهایی، برای توجیه مبانی مسئولیت کافی نیستند زیرا که در برخی موارد، مسئولیت مبتنی بر تقصیر است و در برخی موارد مسئولیت مبتنی بر خطر است برخی اعتقاد دارند به طور کلی مسئولیت مبتنی بر تقصیر است و مسئولیت مبتنی بر خطر جنبه استثنایی و فرعی دارد.

۴- نظریه تضمین حق

این نظریه بر این باور استوار است که نظریه تقصیر و ایجاد خطر به ارزیابی رفتار عامل زیان پرداخته و از هدف اصلی مسئولیت مدنی که جبران خسارت زیان دیده می باشد، غافل مانده است. این نظریه بیان می دارد: هر کس از افراد جامعه حق دارد که در جامعه ای سالم و در امنیت کامل زندگی کند و از اموالش استفاده نماید. دیگران نیز باید به این حقوق احترام بگذارند. قانون نیز از آن حمایت خواهد کرد و در نتیجه اگر حقی از بین رود، باید به وسیله عامل از بین برنده حق، جبران شود. بنیان گذار این نظریه فردی است به نام «بوریس استارک» وی درصدد است که تمام موارد مسئولیت مدنی را بر مبنای تضمین قانون گذار مبنی بر

International Conference on "the Third Millennium and Humanities"

May 11, 2016

کنفرانس بین المللی هزاره سوم و علوم انسانی

مسئولیت را لازمه اراده قانون گذار در حمایت از حقوق افراد اجتماع می داند.

۵- نظریه انتساب اضرار

طبق این نظریه به محض این که شخص عملی را انجام داد که عملاً نسبت اضرار به او ممکن الانتساب باشد شخص مذکور مسئول خواهد بود ولو این که عمل وی ارادی نباشد؛ بنابراین اگر کسی به علت ناراحتی و عصبانیت لیوان دیگری را بشکند حتی اگر صغیر و مجنون باشد ضامن است با این وجود چنانچه فعلی، با واسطه ای به شخصی منسوب گردد، نوعی غفلت و بی احتیاطی نیز در آن لازم است تا آن شخص را مسئول بدانیم. مبنای این نظریه تقصیر فرد می باشد که موجب مسئولیت است.

نتیجه گیری

مفهوم خسارت یا ضرر دارای حقیقت شرعیه نیست بلکه مفهوم عرفی دارد بدین معنا که برای شناخت ضرر و مصادیق آن باید به عرف مراجعه نمود و ملاک تشخیص قضاوت عرف است بنابراین طبق عرف عواطف و احساسات انسانی و صدمات روحی و عدم النفع و از دست دادن فرصت نیز قابل ترمیم و جبران هستند از این رو به نظر می رسد حذف ضرر معنوی از عداد ضرر و زیان های قابل مطالبه در ماده ۹ قانون آیین دادرسی کیفری جدید فاقد توجیه منطقی و معقول است. قابلیت پیش بینی ضرر در مسئولیت مدنی به منزله یکی از ارکان مسئولیت یا یکی از اوصاف ضرر قابل جبران کم و بیش در همه نظام های حقوقی پذیرفته شده و با موضوع بحث و گفتگو می باشد. به لحاظ تنوریک و نظری مناقشه بسیاری در نظام های حقوقی درباره قلمرو اعمال این قاعده وجود دارد. مسئولیت قراردادی عرصه مرسوم و مورد اتفاق اجرای این قاعده می باشد و در خصوص امکان اعمال قاعده در الزامات خارج از قرارداد اختلاف نظر وجود دارد. برای ساماندهی به این مناقشه باید به سراغ مبنای قاعده رفت نظریات متعددی که برای توجیه نظری قاعده ارائه شده هیچ یک به تنهایی نمی تواند پاسخگوی همه آثار و روشنگر تمامی زوایای آن باشد. منظور از قانون اخلاق، که مبنای پیشنهاد شده برای قاعده پیش بینی پذیری ضرر است اخلاق اجتماعی و مقبول جامعه است که می توان از آن به اخلاق مدنی تعبیر کرد. اخلاقی که هر فرد صرف نظر از اعتقادات شخصی و منزلت اجتماعی خود به علت زندگی در جامعه منظم مکلف به رعایت آن است.

پیشنهادات کاربردی

با توجه به طولانی بودن مدت دادرسی به لحاظ رعایت مصالح زیان دیده شایسته است در قانون مسئولیت مدنی پیش بینی شود که هر جا امکان داشته باشد زیان دیده بتواند به جبران خسارت اقدام نماید و به تعبیر دیگر فاعل زیان را مدیون نماید مثلاً اگر در اثر تصادف ماشین زیان دیده احتیاج به تعویض قطعه و تعمیر داشته باشد زیان دیده بتواند خود قطعه مورد نظر را تعویض کند سپس هزینه های خود را مطالبه کند. همچنین با توجه به اینکه عدم النفع ضرر است چون از مصادیق عرفی ضرر است، اما تبصره ۲ ماده ۵۱۵، قانون آیین دادرسی مدنی مصوب ۷۹، اصلاح و عبارت «خسارت ناشی از عدم النفع قابل مطالبه نیست.» حذف گردد.

منابع:

- ۱- خورشیدی، ع، (۱۳۶۷)، مبنا و اساس مسئولیت مدنی و سابقه تاریخی آن: «فرضیه تقصیر و فرضیه زیان احتمالی» مسئله مسئولیت در حقوق فرانسه، کانون و کلا، شماره ۷۴.
- ۲- انصاری، م، و، طاهری نیا، م، (۱۳۸۶)، مجموعه دانشنامه حقوق خصوصی، جلد ۲، چاپ دوم، انتشارات محراب فکر.
- ۳- امامی، ح، (۱۳۸۴)، حقوق مدنی، جلد ۱، چاپ بیست و پنجم، انتشارات اسلامی.
- ۴- صفایی، ح، (۱۳۵۵)، مفاهیم و ظوابط جدید در حقوق مدنی، انتشارات مرکز تحقیقات.
- ۵- نجفی، م، (۱۳۸۵)، جواهر الکلام، فی شرح شرایع الاسلام، جلد ۳۷، چاپ هفتم، بیروت-بنان، دار الکتب الاسلامیه.
- ۶- عاملی، ز، (۱۴۱۳)، مسالک الافهام، جلد ۲، قم: موسسه معارف الاسلامیه
- ۷- محقق داماد، م، (۱۳۸۱)، قواعد فقه بخش مدنی، جلد ۴، تهران: نشر علوم اسلامی.
- ۸- امامی، ح، (۱۳۷۵)، حقوق مدنی، جلد ۱، چاپ چهاردهم، نشر کتابفروشی اسلامی

International Conference on “the Third Millennium and Humanities”

May 11, 2016

کنفرانس بین المللی هزاره سوم و علوم انسانی
کتاب اصول الکافی، کتاب الایمان والکفر، باب السباب، جلد ۳، تهران: ولی عصر.

- ۱۰- محقق داماد، م، (۱۳۷۳)، قواعد فقه، بخش مدنی، چاپ چهارم، مرکز نشر علوم اسلامی، سازمان چاپ و انتشارات فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- ۱۱- حسینی نژاد، ح، (۱۳۷۰)، مسؤولیت مدنی، چاپ اول، تهران: نشر مجد
- ۱۲- کاتوزیان، ن، (۱۳۸۶)، حقوق مدنی، الزامهای خارج از قرارداد ضمان قهری مسؤولیت مدنی، غصب واستیفاء، انتشارات دانشگاه تهران، شماره ۹۶

Archive of SID